

Veres András¹

A TUDAT/ÖNTUDAT PROBLÉMÁJÁNAK ALAKULÁSA JÓZSEF ATTILA ÉRTEKEZŐ PRÓZÁJÁBAN²

Bevezetés: Tverdota György folyamat-képe

A konferenciára mintegy előzetes tájékoztatásnak készült anyag, Tverdota György *Öntudat* címmel írt kitűnő összefoglalása részben megnehezíti, részben megkönnyíti dolgomat. Mivel egyetértek azzal a folyamat-képpel, melyet az 1930-as években József Attila gondolkodásának alakulásáról ad, úgy tűnhet, elveszi kenyeremet. Valójában lehetővé teszi, hogy ne kelljen a munkát előlről kezdenem, hanem az ő szövegét továbbgondolva, némelyik pontján korrigálva vagy kiegészítve, írjam tovább, amit József Attila gondolkodói pályájáról tudni lehet. Azok számára, akik nem ismerik, előljáróban összefoglalom Tverdota György legfontosabb megállapításait.

Az 1922. novemberi *Proletárok!* című verssel kezdi áttekintését. Úgy látja, hogy a költő itt még nem azonosult ténylegesen a munkásosztállyal. A Vágó Márta-szerelme kudarcra ébresztette rá a költőt (legalábbis dokumentálhatóan) társadalmi hovatartozására; az 1931 eleji *Anyám* című versében már egyértelműen azonosuló jellegű a proletárokhoz fordulás. Prózájában ugyancsak ebben az időben, az 1930 szeptemberében írt (de nem publikált), töredékben maradt vitacikkében (*[Tisztelt Szerkesztőség!...] nyilatkozik meg először proletár osztálytudata: „Hiszen mi szeretjük a kultúrát, szeretjük nemzeti mivoltunkat, szeretjük az elnyomottak fölszabadítását, – magunk is proletárok vagyunk.”*³ Az utóbbi szöveg persze – hozzátennem – a Bartha Miklós Társaság nevében vagy legalább annak baloldali szárnya nevében emel szót, és ekkor a költő még (társaival egyetemben) egy olyan szocializmus mellett tör lándzsát, amely (a szociáldemokráciával, azaz – ahogy József Attila itt nevezi – a „német szocializmussal” szemben) figyelembe veszi a sajátosan magyar nemzeti viszonyokat, tehát azt, hogy nincs okunk a Nyugatban bizakodni, mert elmaradottságunk folytán a Nyugat gyarmatosításának is áldozatai vagyunk.

¹ A szerző az MTA BTK Irodalomtudományi Intézet professzor emeritusa.

² A József Attila Társaság *Tudat, öntudat, osztálytudat József Attila gondolkodásában és költészetében* című konferenciáján 2015. május 23-án elhangzott előadás javított és bővített változata.

³ JÓZSEF Attila, *[Tisztelt Szerkesztőség!...] in JÓZSEF Attila, Tanulmányok és cikkek 1923–1930, Szövegek, közléteszi HORVÁTH Iván et al, Osiris, Budapest, 1995, 292.*

Tverdota úgy gondolja, hogy 1930 őszétől a költő a proletariátushoz tartozónak tekintette magát, részt kívánt venni a munkásmozgalom forradalmi küzdelmeiben, tagja lett az illegális kommunista pártnak, ami együtt járt azzal, hogy jól fejlett osztályöntudattal rendelkezék. Érzékletesen tükrözi ezt az 1931 őszén írt, a cipész-sztrájkhoz kapcsolódó *Párbeszéd* című verse, amelyben – a burzsoáival vitázó – proletárnak ilyen mondatokat ad szájába: „Öntudatos munkás, amíg él, nem tör soha sztrájkot! / [...] csak az öntudatos proletárok diktatúrája / vethet véget a burzsikizsákmányolásnak örökre.” A *Szabad-ötletek jegyzékében* utóbb sérelemként hozta fel, hogy a mozgalomban őt is a „tulok”-ok közé sorolták – e névvel azokat az értelmiségieket illették, akik fölöslegesen okoskodtak, a szemináriumokon villogtak, de már a plakátragasztástól húzódoztak.

Tverdota György szerint József Attila valószínűleg nem olvasta Lukács György 1923-ban németül megjelent nevezetes könyvét, a *Geschichte und Klassenbewusstseint*, de ekkori álláspontját rokonítja vele a párt vezető szerepének abszolutizálása és az, hogy az osztálytudatot normatív tudatként fogja fel, azaz a párttagok számára kötelező előírások, cselekvési programok foglatának. Meggyőződése korántsem akadályozta meg abban, hogy egész sor jelentős verset írjon. Ugyanakkor csak idő kérdése volt, hogy a végletesen kollektivistá szemlélettel felhagyjon. A lírikus ugyanis szükségképpen individualista, az alkotás egyéni kezdeményező-készséget, kreativitást igényel – azaz óhatatlanul feszültségbe kerül a kommunista mozgalom által megkövetelt katonás fegyvellemmel. A *Bánat [Hát, kijöttem ide...]* című verse már 1931 őszén egy olyan vitahelyzetet panaszol el, amelyben a költő vereséget szenvedett. Még nagyobb törést okozott benne a Moszkvai Proletárirórk által kollektívan képviselt, de nyilvánvalóan félreértésen alapuló helyzetkép (1931. június), mely szerint ő „a fasizmus táborában keresi a kiutat”. Töredékben maradt válaszcikkében József Attila ízekre szedi a „platformtervezet” megállapításait, kétségbe vonva szerzőinek marxizmusát. Értekező prózájában megfigyelhető, hogy egyre inkább úgy gondolja: az osztálytudat nem egy osztály, a proletariátus tudata, hanem egy egyén ilyen vagy olyan osztálytudata. Nem azt jelentette ez, hogy az egyén túlteszi magát a közösségi tudaton, hogy elutasítja annak a közösségnek a normáit, amelyhez tartozik, de azt igen, hogy mérlegeli a viszonyát ezekhez a normákhoz.

Még inkább elmélyítette a költő eltávolodását a pszichoanalízissel való találkozása, ettől fogva az osztálytudat és a lélektani értelemben vett tudattalan egyaránt fontos volt számára. Jóllehet Marx és Freud összekapcsolására törekedett, a pszichoanalízis térnyerése gondolkodásában csak a marxizmus rovására történhetett, mivel az utóbbi nem tűrt meg maga mellett másikat, akár kiegészítő gondolatrendszert sem. A József Attila szerkesztette *Valóság* egyetlen számában közreadott írása, az *Egyéniség és valóság* 1932 nyarán nemcsak túlbonyolított hegelianus nyelvvel és szókimondó szexualizmusával keltett megrökönyödést mozgalmi körökben, hanem az egyéniség problémájának kiemelésével és a kétféle, marxista és mélylélektani megközelítés párhuzamba állításával is. Az egyéniség belső meghasonlását („neurózisát”) a cikk abból származtatja, hogy társadalmi alanyként szembekerül önmagával, mint társadalmi tárgygal.

„A társadalmi forradalom korszakában a pusztán társadalmi tárgyak, illetve alanyok – írja József Attila – vagy forradalmárok, vagy neurotikusok. Neurozisz és forradalmárság igen sűrűn össze is szövődik. A különbség mégis az, hogy a forradalmár tevékenysége tudatos, az ő társadalmosítandó tárgyai technikai anyagi valóság, erkölcsi vonatkozás nélkül; a neurotikus tevékenysége pedig tudattalan és tárgya nem az anyagi valóság, hanem az anyagi valóságtól megfosztott, bár tőle produkált erkölcsi vonatkozás.”⁴

Tehát József Attila immár neurotikusnak tudta és forradalmárnak tekintette magát. Két úrnak szolgált egyszerre: mint neurotikus a tudattalannak, mint forradalmár a tudatnak. Így jutott el *a tudattalan tudatosításának* programjához, a két ellentétes elv összekapcsolásának ambíciójához. „A neurotikus gyógyítása éppen nem egyéb – olvashatjuk tovább az idézett szövegben –, mint társadalmi valóságnak a tudatba hozatala.”⁵ József Attila a harmincas években egyszerre volt a tudattalan és a tudatosság költője.

Tverdota György hangsúlyozza, hogy míg a harmincas évek elején Lukács Györgyhez és a bolsevik állásponhoz hasonlóan a költő is elutasította az etikai szempontot, a neurozisz, az idegesség tapasztalatának figyelembevételével azzal a következménnyel járt, hogy a harmincas évek derekán hirtelen bezúdul „az anyagi valóságtól megfosztott, bár tőle produkált erkölcsi vonatkozás”. Azaz a költő öngyötrő moralizálásba kezdett.

„Kései költészete nem más – írja Tverdota –, mint a büntudattal, a lelkiismerettel folytatott viaskodás, mint az őt ért sérelmek, gyermekkori frusztrációk fölemlégetése. A szexuális zavarok tudatosításának hullámán beletorkollott költészetébe mindaz a gazdag és tragikus emberi tartalom, ami kései költészetét annyira megemeli.”

Ezzel párhuzamosan a költő eljutott oda, hogy túlléphetett az osztálytudat, a proletár öntudat korlátoltságán, anélkül, hogy a társadalmi szolidaritás elvéről lemondott volna. Ennek az új gondolati fejleménynek a legjelentősebb kifejtése az 1934-ben megjelent *A szocializmus bölcselete* című írásában történt meg:

„A munkásosztály szerepe ebben a történelmi öntudatosodási folyamatban éppen az, hogy magasra tartja és el nem ejtheti azt a zászlót, amelyre minden emberi lénynek társadalmi eredete van írva. Így tehát éppen azok a munkásemberek öntudatosak, akiknek »osztályöntudata« az emberiség társadalmi lényegének tudatából táplálkozik, vagyis magából az emberi öntudatból, ahelyett, hogy az »osztályöntudat« a kiirtott emberi öntudat helyén hajtana ki.”⁶

⁴ JÓZSEF Attila, Egyéniség és valóság, in *József Attila Összes Művei (JAÖM) III, Cikkek, tanulmányok, vázlat*, sajtó alá rendezte SZABOLCSI Miklós, Akadémiai, Budapest, 1958, 126–127.

⁵ I. m., 127.

⁶ JÓZSEF Attila, A szocializmus bölcselete, in *JAÖM III*, 149.

József Attila immár a bolsevista álláspontot mint „a kialakuló öntudat megzavarodásának egyik tünetényét”⁷ veszi számba. Tehát kitart az öntudat fontossága mellett, ezt azonban többé nem egy osztály öntudatának tekinti, nem is egy egyén osztályöntudatának, hanem általánosan, emberi öntudatnak. Ekkor képviselt álláspontján azután nem változtatott.

Más kérdés, hogy művészi öntudatát igencsak sértette és marxista történelemvizióját is aláasta, hogy az igazi közönségének tekintett munkásmozgalom nem fogadta el őt. Egyik töredékes, nem publikált szövegében 1934 őszén szóvá tette elégedetlenségét:

„»Politizáljon-e« az irodalom? [...] A politikusok közt [...] igen nagy az egyetértés. Egyik sem utasítja vissza, sőt a legkülönbözőbb erkölcsi eszmék jegyében az irodalom kötelességévé teszi a politikát, – az ő politikáját. Az irodalomról, az írásművészetéről pedig szó sem esik, az írónak arról kell döntenie, hogy milyen szerkezetet toljon. [...] Céhbeliek fájdalommal látják az irodalomnak, mint a társadalmi haladás egyik jelentékeny formájának a kisemmizését. Avagy dadogjanak-e a gyönyörűségtől, amikor már nem tagadhatják tovább, hogy – a reakcióról nem beszélvén – a munkásmozgalomban is szellemellenes áramlatok kerülnek fölülr? Ez nem vád, hanem – sajnos – a szubjektív föltételek hiányának egyik adaléka. Ha egy osztály – a bérmunkásokról van szó – a maga sajátos életérzését nem képes társadalmilag, azaz művészileg kifejezni, akkor erőtlén ahhoz, hogy az egész emberiség nevében lépjen föl a történelem dobogójára.”⁸

József Attila úgy lábolt ki válságából (legalábbis átmenetileg), hogy belevetette magát az irodalmi életbe, társakat keresett vállalkozásához, a *Szép Szó* szerkesztéséhez, s verseiben és publicisztikájában képviselte kritikai marxista álláspontját.

Módszertani megjegyzés

Célszerűnek látszik elsőként módszertani fenntartásomat jelezni: nem tartom helyesnek azt a gyakorlatot, amely aggálytalanul felelteti meg egymásnak a tudat és öntudat problémáinak költői és értekező megjelenítését. Példaképpen az *Eszmélet* (1934) ismert sorát idézem: „minek is kell fegyvert veretni / belőled arany öntudat!” Fejtő Ferenc az egyik legmegvilágítóbb írásában (*József Attila, az útmutató*, 1947) a gondolat háttérét a következőképp vázolta fel:

⁷ I. m., 148.

⁸ JÓZSEF Attila, [*I. Bevezetés, mely borsot tör...*], publikálatlan írás.

„Attila nyilvánvalóan sem közelebbi, sem távolabbi anyagi érdekeket nem keresett a szocializmusban, s ha abban csak az anyagi érdekek kielégítésének filozófiáját ismerte volna meg, mint idegent s megvetésre méltót utasította volna el. Hányszor idézte viták közben Marx gyönyörű mondatát: »A szocializmus nem kenyérvkérdés, hanem az emberi méltóság ügye!« Erkölcsi szükséglet volt számára egy filozófia, amely az emberszereteten alapul. [...] József Attila egyéniségében volt valami, hitetlenségében is szelíd, keresztényi vagy buddhai, e szavaknak őseredeti, gyermekded és gyengéd értelmében. Sok indulat fűtötte, de mind végső bomlásáig derűsen uralkodott indulatai fölött, kíváncsisággal és megértéssel fordult az emberek felé, nem gyűlölködött és nem szeretete a gyűlöletet. [...] »Nem tudok mást, mint szeretni« – sóhajtott a *Eszmélet* egyik stanzájában. Haragudni tudott, de a gyűlölethez nem volt tehetsége. Szeretetre vágyott, a szó teljes, kölcsönös értelmében...”⁹

Kisebb baj, hogy a Marxnak tulajdonított, valóban gyönyörű mondat szerzője föltehetően Moses Hess, akire az ifjú Marx előbb fölnézett, majd aki fölött éles kritikát gyakorolt. Nagyobb baj, hogy az itt leírt álláspont nem egyezik az *Eszmélet*ével. A vers szövegében olvasható állítás („minék is kell fegyvert veretni / belőled arany öntudat!”) *ambivalens* pozíciót foglal el: egyfelől sajnálkozik azon, hogy erre kényszerülünk, másfelől belátja, illetve elfogadja ennek szükségességét.

Ugyanakkor Fejtő Ferenc jellemzése is helytálló, s található volna éppen őt igazoló idézetet. Például az *Eszmélet*tel közel egy időben, *A szocializmus bölcselete* című írásában (1934) a költő elhárítja az öntudatot fegyverként forgató bolsevik gyakorlatot:

„Így tehát éppen azok a munkásemberek öntudatosak, akiknek »osztályöntudata« az emberiség társadalmi lényegének tudatából táplálkozik, vagyis magából az emberi öntudatból, ahelyett hogy az »osztályöntudat« a kiirtott emberi öntudat helyén hajtana ki. Ez a felfogás – természeténél fogva – nem veti meg a harcot, de elveti a parancsuralmat, mert hiszen fegyverrel senkit nem lehet emberi öntudatra kényszeríteni. Olyan eljárás volna ez, mintha a kényszerképzetes betegeket állandó ütlegelésekkel akarnók meggyógyítani.”¹⁰

A vers szövege többértelmű, nem foglal állást a cikket jellemző egyértelműséggel. Mi következik ebből? Publicisztikájában a költő a lehető legnagyobb pontosságra törekedve próbál fogalmazni; következésképp a politikai és egyéb nézetei közvetlenül kiolvashatók ezekből a szövegekből. (Ami nem jelenti azt, hogy sokszor ne szo-

⁹ FEJTŐ Ferenc, József Attila, az útmutató, in FEJTŐ Ferenc, *Szép szóval, Fejtő Ferenc ifjúkori írásai*, válogatta és szerkesztette, az utószót írta SZÉCHENYI Ágnes, Nyilvánosság Klub–Századvég, Budapest, 1992, 159–160.

¹⁰ JÓZSEF Attila, *A szocializmus bölcselete*, in FEJTŐ Ferenc, *Szép szóval*, 149.

rulnának alapos értelmezésre.) Költészetében merőben más céloknak igyekszik megfelelni. Éppen a legköltőibb szövegeiben jár el a legösszettebb módon, így az *Eszmélet* idézett sorában vagy az *Elégiában* (1933), amikor az „öntudat kopár öröme”-nek erejére figyelmeztet. Az is igaz, hogy versenként más és más az esélye a szöveg egyértelműsítésének. Az olyan didaktikus szövegekben, mint a *Párbeszéd* (1931), bizonyára könnyebben azonosítható a jelentés. Ismét más a helyzet *A város peremén* (1933) esetében, amely jóval bonyolultabb, mint a *Párbeszéd*, de akadnak részei, amelyek szándékoltan egyértelműek.

Ha József Attila költészetét és értekező prózáját összességében próbáljuk meg összehasonlítani (ami, valljuk be, fölöttebb kockázatos eljárás), szembevetendő a karakterbeli különbség. Tverdota György – Németh Andort követve – úgy fogja fel József Attila harmincas évekbeli költészetét, mint folyamatos törekvését arra, hogy a tudatalant tudatosítsa. Mármost én az értekező prózáját éppen ellentétes irányultságúnak találom: mintha *a tudatost igyekezne tudattalanítani* – a marxizmus racionalitását egyre kevésbé találja kielégítőnek a pszichoanalízis és nemcsak a pszichoanalízis felől. Ebben persze a történelem irracionálisnak megélt alakulása játszott a legfőbb indítékot: a várt szocialista forradalom helyett a német nemzetiszocializmus győzelmével kellett szembesülnie, és Európa-szerte még sok más diktatúra sikerével is, beleértve a sztálini Szovjetuniót is. Kénytelen volt revízió alá venni a marxi jövődőlést, Marxnak szemére vetni, hogy lebecsülte a véletlen jelentőségét, illetve hogy talán nem is a véletlenül, hanem mélyebb okokon múlik a 20. századi történelem félresiklása.

József Attila korai álláspontja

Tverdota György folyamat-képe döntően az 1930-as évekre szorítkozik, holott a tudat/öntudat problematikája már korábban is jelen van József Attila gondolkodásában. Ismét erősen leegyszerűsítve, azt mondhatnánk, hogy míg a húszas évek végén elsősorban a tudat mibenléte foglalkoztatta, addig a harmincas évek elején az osztálytudat, később pedig az öntudat kérdésköre. Az osztálytudat problematikáját átvette, ha tetszik, készen kapta, ezzel szemben a másik két kategória összefüggéseinek vizsgálatában kreatív volt. A kezdetet értekező prózájában korai főműve, az *Ihlet és nemzet* reprezentálja, az öntudat értelmezését pedig (*A szocializmus bölcselete* mellett) kései főműve, a *Hegel – Marx – Freud*.

Bár magának a tudatnak kategóriájával nem élt József Attila, de az *Ihlet és nemzet* éppen ennek problematikáját emeli középpontba. Az emberi tudat (az ő terminológiájával: „szellemiség”) három formáját különbözteti meg. *Az intuíció* (a szemlélet) közvetlenül a valóságra irányul, ezért csak a részeit ragadja meg, nem képes belátni teljességét, és csak azt fogja fel, ami adott – tehát passzív jellegű „történet”. A másik két tudati forma (a spekuláció és a költészet) viszont aktív, valóságalkító „cselekvés”. A *fogalom* (a spekuláció) közvetve irányul a valóságra, elvonatkoztat

tőle, „megtagadja”, hogy megalkossa az igazságot. (A spekuláció tölti be a fogalmi reprezentáció, illetve a tudomány szerepét.) Ezzel szemben az *ihlet* (a költészet) nem tagadja, hanem maga mögé utasítja a valóságot: „a valóság teljes fogyatkozása egyetlen valóságélemre”, melyet teljes valóságnnyivá növeszt (és így a valóság többi részét eltakarja vele).¹¹ Tulajdonképpen az ihlet hozza létre a nyelvi valóságot; a szó teremtése valójában költészet („keletkezésekor” maga a szó: költemény), de amikor már „(el)használt” lesz, azaz megszokottá, „adottsággá” válik, a szemléletünk kompetenciájába tartozik. A *nemzet* voltaképp olyan közösség, amelyet nyelviileg alkotnak meg (ezért mondja József Attila, hogy „a nemzet: közös ihlet”).¹²

Nyilvánvaló, hogy elképzelésében döntő jelentősége van az *eredetiség*nek: éppen ez a megkülönböztető vonása az ihletnek (költészetnek); az adottságra irányuló szemlélet nem lehet eredeti. „Tévedés ne essék, ami új, az még nem művészet, de a művészet föltétele, hogy új legyen, mert különben intuíció volna” – jegyzi meg József Attila, amikor Adyt nagy költőnek nyilvánítja.¹³ A költészet többete a másik két tudati formához képest, hogy egyesíteni tudja képességeiket. Ugyanakkor az ihlet és a költészet viszonyának bemutatásában érezni némi tisztázatlanságot. Nem feleltethető meg a kettő teljesen egymásnak, illetve ha a nemzetet alkotó nyelvi ihletet költői teljesítménynek tekintjük, az szétfeszíti, illetve metaforikussá változtatja a költészet fogalmát. Aligha véletlen, hogy a „szellemiség” terminusát József Attila hol az „egzisztencia”, hol pedig a „nyelv” fogalmával helyettesíti.

Kétségtelen, hogy az *Irodalom és szocializmus* című előadásszövegét (1931) követően a költő nem vállalkozott kifejtett művészetelmélet létrehozására, előadás-szövege pedig korábbi álláspontját visszhangozza, néhány szocialista ízű kiegészítéstől remélve a kívánatos aktualizálást. De nemcsak az *Irodalom és szocializmus* esetében nyúl vissza korai művészetbölcseletéhez. Ezúttal költői példával élnek, de melegséggel szolgáljon, hogy *A város peremén* (1933) – mint arra már utaltam – egyértelmű kiállásra törekszik. Olyan versről van szó, amely a költő munkásmozgalmi korszakát reprezentálja: nemcsak a marxizmus történelemfilozófiai vízióját tartalmazza (tehát azt, hogy a történelem tudatosításán, illetve a proletariátus öntudatosodásán keresztül vezet az út az osztály küldetésének teljesítéséhez), hanem az ebből fakadó intellektuális fölény-érzetet is (a proletariátus kezében a történelemben eligazító és a történelem radikális átalakításához szükséges tudás).

Ugyanakkor a költő hangsúlyozottan megkülönbözteti magát és feladatát osztályától és annak küldetésétől: „A költő [...] (az adott világ / varázsainak mérnöke), / tudatos jövőbe lát / s megszerkeszti magában, mint ti / majd kint, a harmóniát.” Utóbb helytelenül feleltették meg a sztálini meghatározásnak („az írók a lélek mérnökei”), mivel a „világ varázsai”-ra való hivatkozás József Attilának a költészet mágikus ter-

¹¹ JÓZSEF Attila, *Ihlet és nemzet*, in JÓZSEF Attila, *Tanulmányok és cikkek 1923–1930, Szövegek*, közzéteszi HORVÁTH Iván et al, Osiris, Budapest, 1995, 123. Lásd még 104–105., 110–111.

¹² JÓZSEF Attila, *Ady-vízió*, in *Tanulmányok és cikkek 1923–1930, Szövegek*, 166.

¹³ I. m., 168.

mészetét és eredetét feltételező „névvarázs”-felfogására vezethető vissza. De a költő különbözősét (és függetlenségét) kimondó szöveg nemcsak a mozgalmon belüli mozgásterét értelmezi eretnek módon (legalábbis a bolsevik felfogáshoz képest), hanem *átmenti* a korai művészetbölcseleti koncepcióból az „ihlet” különleges jellegét (teremtőerejét) és jelentőségét is. Figyelemreméltó az is, hogy az én-tudat és a mi-tudat kettőssége éppolyan hangsúlyt kap itt, mint a *József Attila* című korai versében (1924), amikor a munkásmozgalom (és a marxizmus) még csak távoli lehetőségként merült fel a költő horizontján.

A középső korszak furcsaságai

József Attila életében az 1930-tól 1934-ig tartó időszak – Tverdota György dolgozata lényegében ezt tekinti át – a révbe érés és a rév elvesztésének története. Ahhoz képest, hogy 1930 végén úgy tűnt: megtalálta a maga hitvallását és mozgalmát, a felkészülés éveivel hasonló rendkívül gyors dinamika jellemzi a költő további útkeresését. Gondoljuk meg, a kommunista párt kötelékében zavartalanul eltöltött idő nem több mint egyetlen esztendő! Tverdota írása a pszichoanalízis hatásában jelöli meg a költő eltávolodásának legfőbb indítékát. Természetesen különbséget kell tenni az eszmei és mozgalmi pályáiba között. Az utóbbit illetően már 1931 nyarán nem akármilyen pofon érte a moszkvai „platformtervezet” támadása révén. (Nem véletlen, hogy válaszában először érzi úgy a mozgalomba kerülése óta, hogy hivatkozni kell költői teljesítményére.) Bár 1932 májusában a marxizmus pozícióját védi Totis Béla könyvével szemben, rövidebb később közzéteszi az *Egyéniség és valóság* című, elsősorban elvtársai pukkasztására alkalmas írását. A következő fordulópontra József Attila életében Hitler győzelme, ennek traumáját élete végéig nem tudta kiheverni. *Az egységfront körül* című cikke 1933 májusában már nyílt szembehelyezkedés a kommunista állásponttal. Az 1933 végén és az 1934-ben írt, töredékben maradt szövegei jól érzékeltetik a mozgalomtól való eltávolodását. A szovjetunióbeli írókongresszusra való meghívás elmaradásának sérelme csak az utolsó csepp volt a pohárban. Az i-re tette föl a pontot az 1934 novemberében publikált, nyíltan antibolsevista írása, *A szocializmus bölcselete*.

Lehet mondani, ezek a fontos események elsősorban mozgalmi életét befolyásolták. De következményei voltak eszmei tájékozódásában is. Az *Egyéniség és valóság* forrásvidékét nem tartom kielégítően feltártnak. A pszichoanalízis jelenléte persze nyilvánvaló, és a tudat merőben új értelmezését indítja el a költő gondolkodásában. Ugyanakkor nem világos, hogy József Attila mennyire tudott támaszkodni magára Marxra. Az *Egyéniség és valóság*ot lehet olvasni logikai zsonglőrködésként is, de az eldologiasodás-probléma egyfajta megközelítéseként is. Ehhez nem volt szüksége József Attilának Lukács György könyvére. Marx ifjúkori művéről, a *Gazdasági-filozófiai kéziratokról* már tudott ekkor, de alapos tanulmányozásába csak később fogott. Valószínűleg *A tőke* árufetiszizmus-fejezete lehetett a legfőbb ihletője. (Igaz,

utóbb az is előfordult, hogy József Attila az árufetiszizmusra hivatkozott, holott a *Gazdasági-filozófiai kéziratokra* építette állításait.) Amikor a marxi tanítást filozófiként kezdte vizsgálni, álláspontja elmélyítésében messzemenő segítséget kapott a korai Marx-műtől. S úgy gondolom, kései korszakában József Attila marxista álláspontjának alakulásában legalább akkora jelentőséget kell tulajdonítanunk a *Gazdasági-filozófiai kéziratok*, mint a pszichoanalízis hatásának.

Bár a mézeshetek rövid ideig tartottak a mozgalomban, a proletariátus világtörténelmi küldetését hirdető szocialista elképzelés hosszú időre meggyőződése lett a költőnek (mint azt érzékletesen bizonyítja *A város peremén* is, amely 1932 nyarán vagy őszén, legkésőbb 1933 elején született). Tehát az osztálytudat fogalma több volt számára, mint a proletársors leírása és megértése. De hangsúlyozni kell, hogy a marxizmus nem elméleti, hanem *gyakorlati* kérdés volt a szocialista munkásmozgalom számára: az iránytűt jelentette a burzsoázia elleni harcban. Az utolsó Feuerbach-tézis világosan kimondja, hogy a filozófusok eddig magyarázni próbálták a világot, a cél immár az, hogy megváltoztassuk. A marxizmus a gyakorlat filozófiájának hirdette magát. Természetesen nem elhanyagolható segítséget jelentett a harcban a tőkés gazdaság Marx által adott tudományos bírálata, amely a termelésben a proletariátust mutatta ki az érték létrehozójának. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a marxi tan nézőpontjából a munkásmozgalomnak egyszerre volt kötelessége és kiváltsága a világtörténelmi fordulat végrehajtása. Ezért nem igazán érzem szerencsésnek a „magánvaló” és „magáértvaló” kategóriák alkalmazását a tudat/öntudat marxista megközelítésére, mert filozófiai dilemmának állítja be a kérdést – mint ahogy ez történik Lukács György hivatkozott könyvében is.¹⁴

Az osztálytudat fogalma szocialista értelmezésben *eleve tartalmazza az öntudatot is*. A proletariátust tudatosítani kell ahhoz, hogy felkészüljön feladatára, tehát az öntudatos proletár csakis szocialista meggyőződésű lehet. Nem akármilyen hierarchiát lehetett felépíteni erre az állványzatra: a tudatos proletár felett áll a még tudatosabb párt és e fölött a még nála is tudatosabb vezér. A szocialista mozgalom eleinte igyekezett betartani a demokratikus játékszabályokat, de az alapító atyák, illetve a szociáldemokrata vezetők tekintélye eleve kikezdte ezeket, a bolsevik gyakorlat pedig csaknem teljesen mellőzte őket. A bolsevista párt tudatosan militarista szervezetként működött, hatékonyabban helyállva a hatalomért folytatott küzdelemben – az igazi gondok csak akkor jelentkeztek, amikor sikerült győznie. A küldetéssel járó öntudat persze nem lebecsülhető hittel és erővel vértézi fel híveit, akik nem akármilyen főlényt érezhetnek tudatlan és szükségképpen kudarcra ítélt ellenfeleikkel szemben.

József Attila a lehető legnagyobb örömmel talált rá a munkásmozgalomban részben virtuális, részben valóságos közösségére, amely őt is a történelmi igazságszolgáltatás és haladás beteljesítésének szereplőjévé tette. Nem elméleti megfontolások

¹⁴ Itt BAGI Zsolt megközelítésmódjával vitázom, melyet a konferencián *A szocializmus bölceletéről* adott.

vezették. Az 1929-es gazdasági világválság igazolni látszott Marx jövődölését, katasztrófaelméletét. A mozgalomba kerülve aztán a költő belevetette magát a rendelkezésre álló irodalomba, szemináriumvezetőként maga is tanuló volt. Az *Irodalom és szocializmus* (1931) talán legfőbb újdonsága az, hogy kinyilvánította elkötelezettségét a proletariátus mellett, melyen nem annyira az osztályt értette, mint inkább az ő választott közönségét, úgy is, mint a jövő letéteményesét. A proletárváltó elnevezés valójában *szocialista* költőt jelent. Figyelemreméltó, hogy bár egy eszmeifuttatásában újra nekirugaszkodik a művészet és a proletariátus közti viszony tisztázásának (1932), ez töredékben marad. (Igaz, az 1934-ben írt költői „kijelentkezései” is töredékesek maradtak.) Marxista meggyőződését nem rendítették meg mozgalmi konfliktusai. Ami igazán kikezdte hitét, az Hitler győzelme Németországban. Ez sem azonnal. Fejtő Ferenc visszaemlékezéséből tudjuk, hogy József Attilával együtt kezdetben kérszéletű, átmeneti diadalnak tekintették a náci uralomra jutását, történelmi kisiklásnak, melyet rövidesen korrigálni fog az idő. (Talán ez magyarázza, miképp születhetett a magabiztos hitet tükröző nagy vers, *A város peremén* Hitler győzelme után – ha ugyan akkor született. A vers keletkezésének időpontjában a szakirodalom mindmáig bizonytalan.)

Később azonban, a náciizmus megerősödését és az európai diktatúrák trendjét látva, kénytelen volt revízió alá venni álláspontját. 1935-től arra a kérdésre keresi a választ, melyet legpregnansabban a *Hegel – Marx – Freud* című kései művében fogalmazott meg: miért nem következett be a Marx által jóslott forradalom, „miért nincs még szocializmus”? Van viszont már hitlerista állam, ami a helyzet abszurditását még nyomatékosabbá teszi.

„Csak azt kérdem, hol csúszott hiba a számításba, hogy lehet az, hogy az ún. »tárgyi előfeltételek megvannak« s az alanyiak hiányoznak? Marx azt írja, hogy az emberiség csak olyan feladatokat tűz maga elé, amelyek megoldásához a szükséges feltételek a valóságban jelen vannak – hogy lehet tehát, hogy egy hatvanmillió lakosú állam polgárainak fele a fajtisztaságot látja ma történelmi céljának?»¹⁵

Nagy gazdasági-politikai fordulatokhoz kötni a marxi elmélet érvényességét korántsem kifogásolható, mivel maga a tan a gyakorlat filozófiájaként lépett fel, s ezzel függővé tette magát a történelmi próbatételektől. Sokan azzal fejezték ki csalódásukat, hogy kiléptek a pártból. A vezetők és hivatalos hitszónokok persze mindig készen álltak a kellemetlen fejlemények súlyának kisebbitésére, nem riadva vissza a legkörmönfontabb, lepszemérmertlenebb rabulisztikától sem, hogy megmagyarázzák: nem a tan tévedett, hanem a történelem. József Attila harmadik utat választott: megpróbálta tisztázni a marxi elmélet fogyatékosait, és ezekre kereste az ellenszert. Élete talán legvakmerőbb vállalkozása volt ez.

¹⁵ JÓZSEF Attila, Hegel – Marx – Freud, *Literatura* 2008/1, 104.

De előbb még el kellett viselnie az 1934-es év megpróbáltatásait. 1934 nyara volt az abszolút mélypont időszaka. Minden tekintetben defenzívába szorult. Jóllehet a mozgalom már 1933-ban kiközösítette őt, de csendben tette, ő pedig hallgatólagosan tudomásul vette. Ám azt, hogy nem kapott meghívást a Szovjetunióba, úgy élte meg, mint a kiközösítés nyilvánossá tett, látványos gesztusát. Ekkor döbbent rá igazán, hogy nincs visszaút számára. Az *Eszmélet* versciklusát nem tudom másként értelmezni, mint a költő totális elbizonytalanodásának dokumentumát. A variációsan föl-tett állításokra mindig vagy tagadás következik, vagy az, hogy egyáltalán nincs felelet; a fölmerülő lehetőségeket újra meg újra elejti; s bár sokféle utat villant fel, de egyik sem vezet sehová. Az *Eszméletről* szóló irodalom egyik nagy tévedése volt, hogy a marxista pozíció megtalálását próbálta kiolvasni belőle. Szövegszerűen aligha mutatható ki ilyen összefüggés.

A szocializmus bölcselete

Más kérdés, hogy ő maga nem sokkal ezt követően úgy próbált talpra állni, hogy kísérletet tett saját marxista pozíciójának tisztázására. Már csak azért is elengedhetetlennek tarthatta ezt, mert a megszegyenítő mellőzésre daccal válaszolt: külön marxista ő, mint akik kitessekelték a mozgalomból. Első próbálkozása, *A szocializmus bölcselete* című cikk a szociáldemokrata elméleti folyóirat, a *Szocializmus* 1934. novemberi számában jelent meg. A cikk megírásának indítékai között nyilvánvaló szerepet játszik a *törlesztési* szándék. Átveszi a bolsevizmus fölött gyakorolt szociáldemokrata kritikát, és legalább elvont történelmi modellként magáévá teszi a szociáldemokraták evolucionista determinizmusát. (Mónus Illésnek csak nehezen sikerült megnyernie József Attilát; az is igaz, *Az egységfront körül* című cikke szociáldemokrata körökben is kiverte a biztosítékot.)

A történelem – írja – valójában „öntudatosodási folyamat, amelyet semmiféle forradalmi terrorral átugorni nem lehet, aminthogy egy ember sem gondolhat végig egy dialektikus gondolatsort úgy, hogy a gondolatsorból kihagyjon valamit”. Azaz arra hivatkozik, hogy a bolsevizmus a Szovjetunióban a marxizmust lejárató parancsuralmi rendszert teremtett, amivel csak azt sikerült elérnie, hogy szerte Európában a megrettent tömegek a fasizmusok ölelő karjaiba meneküljenek. A munkásságot és a többi elnyomott réteget nevelni kell, nem pedig fegyverrel kényszeríteni arra, hogy öntudatos legyen.

A cikk címe azt a megállapítást teszi hangsúlyossá, hogy Marx főműve, *A tőke* „nem is közgazdaságtan, mint sokan hiszik, és nem is a közgazdaságtan kritikája, hanem magának a polgári gazdaságnak a társadalmi öntudatra ébredt ember szempontjából írt bírálata”.¹⁶ Másképp fogalmazva: a marxi tan: *filozófia*, méghozzá

¹⁶ JÓZSEF Attila, *A szocializmus bölcselete*, in *JAÖM* III, 150.

„determinista, tudományos történelemszemlélet” és nem tudomány.¹⁷ Tulajdonképpen József Attilát már korábban is (például az *Egyéniség és valóság*ban is) a marxi tanítás filozófiai aspektusa érdekelte, de nem ment el addig, hogy diszciplinárisan filozófiává avassa. A marxi elmélet filozófiává nyilvánítása föltehetően *átvétel*; szociáldemokrata körökben is voltak, akik elfogadták a frankfurti iskola interpretációját – így próbálva megóvni a 19. századi kapitalista gazdaságról adott kritika érvényességét az időközben bekövetkezett változások következményeivel szemben.

Nem kívánom részletesen értelmezni József Attila írását. A cikk legfőbb érdekessége témánk szempontjából, hogy immár az általános, sőt „objektív” *emberi öntudat* magaslatáról tekint le a „szubjektív osztálytudatokra”,¹⁸ és az egyetemes horizontra hivatkozva teszi szóvá a torzulásokat. A „társadalmi öntudatra ébredt ember” formulája föltehetően a polgári gazdaságtól magát függetleníteni képes, felvilágosult, egyetemes horizonttal rendelkező nézőpontot jelöli. Elvontsága szembeötlő, megvalósulásának lehetősége csak a távoli jövőben kecsegtet eredménnyel. De rendelkezik azzal az előnnyel, hogy túl van minden partikuláris megosztottságon, értékessége kétségbevonhatatlan.

Míg az *Egyéniség és valóság* az egyén szintjén diagnosztizálta a tudattorzulást, itt már e jelenséget József Attila *egész politikai irányzatokra terjeszti ki*: „a fasizmusok [...] a szocializmus központi lényegét sajátítják ki és torzítják el” – írja egy helyen,¹⁹ másutt pedig: „a bolsevizmus maga is a kialakulni akaró öntudat megzavarodásának egyik tünete”.²⁰ Más szóval: a fasizmus is kénytelen átvenni a közösségi elvet, ha tömeghatást akar elérni; a bolsevizmus pedig kisajátítja és rövidre zárja az emberi öntudat képviselőjét. *A szocializmus bölcselete* határvonalat húz a költő gondolkodástörténetébe. Egyfelől lezárja korábbi korszakát, amikor legfeljebb *kiegészíteni* akarta, de nem *felülbírálni* a marxi tanítást. Másfelől új szakaszt nyit, elsőként azzal, hogy itt merül fel először a *kollektív tudatzavar* problémája. Ez nemcsak azért fontos, mert József Attila utolsó korszakának meghatározó témája lesz, hanem mert a marxi elmélet radikális újragondolására készíti. Elsősorban e kérdésfölvetése ad a cikknek megkülönböztetett jelentőséget.

József Attila pozíciója utolsó korszakában

Tverdota György dolgozata a tudat/öntudat probléma tárgyalását gyakorlatilag *A szocializmus bölcseletével* zárja. Holott nem kétséges, hogy az utolsó három év elméleti teljesítménye jóval számottevőbb, mint a középső korszaké.

¹⁷ I. m., 152.

¹⁸ I. m., 151.

¹⁹ I. m., 148.

²⁰ Uo.

A kommunista mozgalomból kikerülve József Attila átmenetileg légüres térbe került, 1933 nyarától 1934 őszéig. Ezt követően igyekezett új szövetségeket találni. Először a *Szocializmus* körében fogadták szívesen, *A szocializmus bölcseletét* e folyóirat hozta le. (Más kérdés, hogy a költő végül eltávolodott a szociáldemokratáktól is.) Ugyanitt jelent meg a Gömbös Gyula miniszterelnökkel szövetkező, Új Szellemi Frontként fellépő népi írók ellen támadó cikke is, amely ismét összehozta őt Ignotus Pállal, és új szövetségük az év végén közösen szerkesztett folyóiratuk, a *Szép Szó* megalapításához vezetett. 1935 májusában és júniusában bámulatosan megnő a költő értekező kedve, és írásai szinte egymásra torlódnak. *A Toll* június 15-i száma közli Kosztolányi-bírálatát, majd a „manchesterianus” nagytökécek (a szabad verseny kapitalizmus) folyóirata, a *Cobden* júniusi–júliusi számában jelenik meg hozzászólása a középosztály-vitához, és ugyanitt decemberben a Hendrik de Man külön utas szocialista irányát képviselő Hort Dezső *Új szocializmust!* című könyvről írt recenziója. (A három írást már az is összefűzi, hogy az első kettőben is tetten érhető a Hort-könyv hatása.)

Közeledése a szociáldemokratákhoz logikus lépés volt a kommunista párttal való szakítása után. Kevésbé látszik érhetőnek, legalábbis első pillantásra, a Magyar Cobden Szövetség ankétján való szereplése. Föltehetően Ignotus Pál volt a közvetítő, maga Ignotus is részt vett a vitában, később pedig Fejtő Ferenc is elmondta véleményét a *Népszavában* – tehát a *Szép Szó* még csak formálódó társaságának valamennyi jelentős szereplője érdekeltnek tudta magát a középosztály-probléma megítélésében. De nem valamifajta Ignotusszal létesítendő „paktum” motiválta József Attilát,²¹ hanem mindenekelőtt a *téma* volt fontos számára: a munkásmozgalom által figyelembe nem vett *középosztály*, amely aztán azzal vétette észre magát, hogy uralomra segítette a fasizmusokat. S nemcsak József Attila, hanem a vita legtöbb részvevője e fejlemény súlyos következményeivel és ezek orvoslási lehetőségeivel akart számot vetni. A költő nyíltan szól erről:

„A középosztálybeliek ideológiai szempontból még a fasizmushoz is azért csatlakoznak, mert a fasizmus az osztályharc, sőt az osztályellentétek megszüntetését ígéri [...] Az a zátony, melyen a szocializmus hajója – azt hiszem, csak egyelőre – Közép-Európában megfeneklett, a középosztály funkcióját föl nem ismerő szocialista politikai elméletben leli magyarázatát.”²²

Tulajdonképpen az általa már a mozgalmon belül is képviselt *népfront-koncepció* megvalósulása került napirendre ekkor – a Cobden-vitában is, a *Szép Szó* körének „népfrontos” összetételében is. A náciizmus és a többi politikai-szellemi diktatúra volt a közös ellenség. Hogy mennyire ez lett a meghatározó szempont József Attila

²¹ LENGYEL András, „Magával kötve mint a kéve”, József Attila középosztály-értelmezéséhez, *Kritika* 2015/5–6, 17.

²² JÓZSEF Attila, A középosztály és a vajudó világ, in *JAÖM* III, 174.

számára, jól érzékelteti, hogy még Kosztolányi-bírálatának korábbi változatában is – a költőtárs nihilizmusával kapcsolatban – szükségesnek találta megjegyezni:

„...ne higgyük, hogy olvasói is nihilisták lennének. E korban ugyan a szociális törekvések mellett benne lappang a társadalmi üresség érzése is és éppen ezt az érzést igyekeznek magukban sokan a fasizmussal, hitlerizmussal elfojtani”.²³

Mint ahogy az inkriminált népi írók ellen sem csupán az szólt, hogy lépre mentek a politikai és kulturális diktatúrát gyakorló miniszterelnököknek, hanem saját nézeteik gyanús és ködös elemei is, a modern ipari társadalmat megtagadó közösségi elképzeléseik. A *Szép Szó* megalapításában alapvető szempont volt az is, hogy alternatívát nyújtson a népi *Válasz*-szal szemben.

Az „emberi öntudat” formula a maga általánosságával immár a népfrontos egység létrejöttét szolgálja. Jól érzékelteti ezt az Ignotus Pállal közösen írt fizetési felhívás szövege (1936 januárjában):

„Programunk röviden Szép szóval napvilágra hozni azt az emberi öntudatot, melyet a világszerte fellépő erőszak a lelkek mélyére kényszerít. Igazságokat, de nem szükségképpen új igazságokat keresünk, inkább régi tévedésektől kívánunk óvakodni. [...] Társadalmunk alapja, melyet végső fokon a gazdaságban jelöltek meg elődeink, megingott. A munkásosztály nem váltotta meg az emberiséget, amit pedig történelmi föladatának tekintett, hanem maga is felbomlott s [...] az egész társadalom fejtelenségét tükrözi vissza. A társadalom elvesztette régi eszméjét, melyről sok mindent mondhatunk, csak azt nem, hogy kirekesztő lett volna, hogy ne kívánt volna minden emberinek foglalataul szolgálni. Korunk emberisége a schizofrenia kórképét mutatja. »Nemzeti öntudat«, »osztály öntudat«, »faji öntudat« önállóították magukat és szét akarják tépni az emberiséget, melyet saját alkotásai, a tudomány, az irodalom, a művészet, az ipari és mezőgazdasági technika ma jobban egybekötnek mint valaha. E zűrzavarban fellépésünkkel, írásainkkal, gondolatainkkal, értelmességre hivatkozó hitünkkel az emberi egység igényét próbáljuk ismét életre hívni...”²⁴

Az emberi öntudatot tartalmazó mondat szó szerint jelenik meg (illetve tér vissza) a nevezetes *Szerkesztői üzenet*ben (a *Szép Szó* 1936. márciusi számában).²⁵

A szövetségkeresés természetesen *elvi engedményekkel* járt József Attila részéről. A *szocializmus bölcséletében* föltehetően Mónus Illés szociáldemokrata köre felé tett gesztusokat, a középosztály-vitában és a Hort Dezső könyvéről írt recenziójában

²³ JÓZSEF Attila, Ének a semmiről, in *JAÖM* III, 410.

²⁴ IGNOTUS Pál–JÓZSEF Attila, *[T. C.!...]*, publikálatlan írás.

²⁵ JÓZSEF Attila, Szerkesztői üzenet, in *JAÖM* III, 186.

Hendrik de Man szocialista munkaterve iránt mutatott érdeklődést. A hozzá közelálló Kosztolányi Dezső költészetéről szóló írását bizonyára nem ez motiválta elsősorban, de aligha zárható ki az a szándéka sem, hogy nyilvánosan demonstrálja a hangsúlyozottan polgári költő iránti megértését és nagyrabecsülését. Ugyanakkor valamennyi szövegében jelzi és képviseli a maga *vállaltan marxista pozícióját* is, amely – a mozgalomból kikerülve – tulajdonképpen ekkor válik egyre inkább *autonóm* állásponttá.

Különösen fontos dokumentuma e folyamatnak a Hort-recenzió, amely két ponton vitázik a könyvvel. Nem ért egyet Hort Dezsővel abban, hogy a „történelmi materializmus” helyett az „ökonómikus realizmus” elnevezést ajánlja, mert ez a marxi gondolatvilágot (Hort intenciója ellenére) leszűkítené a gazdasági szférára. József Attila azért tartja megfelelőbbnek – a Marx ifjúkori műveiben talált elnevezést követve – az ökonómikus vagy szociális humanizmus kifejezést, mert a marxi elméletet elsősorban filozófiának tartja, és (Hort Dezsővel ellentétben) úgy véli, hogy a filozófiának kell alárendelni a szociológiát is. (E tekintetben József Attila *A szocializmus bölcseletében* megkezdett utat folytatja tovább, a marxizmus diszciplináris újrapozicionálását.²⁶)

A másik, fontosabb vitapont a költő szerint: valójában *hol célszerű kezdeni* a marxi elmélet kritikáját. Úgy gondolja, hogy Hendrik de Man (és Hort Dezső) adós marad a felelettel arra, hogy

„a homo moralis, vagy ideologicus miért fordul szembe a homo oeconomicusszal, másszóval hogyan lehetséges, hogy a gazdasági belátás nem hat közvetlenül? A Marx-kritikának itt kellene kezdődnie [...]. Ha Marx alapján jobban megértjük, hogy pl. a vallásos érzés miért öltött abban a korban olyan, ebben pedig ilyen eszmei-szociális formát, még mindig kérdéses marad, hogy egyáltalában miért van a homo oeconomicusnak vallásos érzése, hogy a szubjektum lelki háztartásában miért mutatkozik gazdaságosabbnak a hit, mint az értelem? Azért fontos ez, mert a társadalmi összeütközések elsősorban az embereken belül folynak le s az emberek olyan eszmékkel jelennek meg társaik között, amelyek belső harcaik eredményei.”²⁷

Ezt követően József Attila megismétli régi vesszőparipáját, azaz a pszichoanalízisre hivatkozva mutat rá a marxi tanítás hiányosságára: „A marxi elmélet filozófia, de pszichológia is. Humanizmus, de éppen a legemberibb jelenséget – az elmebetegséget és a neurózisokat nem lehet vele megérteni.” A „legemberibb” jelző világosan jelzi a költő személyes érintettségét. De a problémafelvetés merőben új kontextusba kerül, az elméleti kiütkeresésnek immár igen nyomós aktuálpolitikai indítéka van, az, hogy a diktátorokat és tömegtebolyokat produkáló kor rácáfolni látszik a marxi jövendülésre:

²⁶ JÓZSEF Attila, Új szocializmust! Hort Dezső könyve, in *JAÖM* III, 177.

²⁷ I. m., 178.

„Hol a határ a nagyzási mánia és a diktátorságra törő akarat között? Mennyivel észszerűbb egy ember számára vallásos kedélye, mint a társadalom szempontjából a vallási téboly? A »szellemi természetéről« szóló marxi felfogás kritikáját itt kell kezdeni, a homo oeconomicusnál és nem a res oeconomicánál. A társadalmi fejlődés humanista elvét össze kellene vetni már az egyén szociális fejlődésének tanulmányozásával, a történelmi materializmust a pszichoanalízissel.”²⁸

A Hort-recenziónak jelentőségét elsősorban az adja, hogy Hort Dezső könyve *mintát* kínált József Attila számára: hogyan lehet és kell számot vetni a marxi tanítás időszerről és elavult elemeivel. Amikor megjelöli, hogy a Marx-kritikának *hol* kell kezdődnie, már a maga változatát készíti elő – azt, amit a *Hegel – Marx – Freud* című tanulmányában és annak szövegváltozataiban próbál később megvalósítani. A recenzióban fölvetett kérdések képezik bölcséleti igényű töprengéseinek kiindulópontját utolsó éveiben.

Hegel – Marx – Freud

Kései főműve befejezetlen maradt, bár az első részt legalább retorikailag lezárja az utóbb megírt 7. pont. Nagy kár, hogy ez éppúgy ismeretlen maradt, mint a töredékes szövegváltozatok, amelyek nemcsak jóval radikálisabb kritikát gyakorolnak Marx fölött, mint a *Szép Szó* emlékszámban publikált tanulmány, hanem sokkal érdekesebbek problémafelvetésükben is, érvelésükben is.

József Attila szemléleti nagykorúságát jól érzékelteti, hogy sikerült *szakítania a hagyományos, „vonalszerű” fejlődéssémával*, amelyet részben a marxizmustól kapott örökölt. Tulajdonképpen a *Szép Szó*-ból ismert szövegváltozat is (egy-két megállapítást leszámítva) azt a teleologikus logikát követi, hogy a későbbi gondolkodók felülírják a korábbiakat – tehát Feuerbach meghaladja Hegelt, Marx meghaladja Feuerbachot, Freud pedig (ha nem haladja is meg, de ugyancsak) rámutat Marx fogyatékoságaira. A töredékes szövegváltozatok jóval árnyaltabb mérlegelésre vállalkoznak: éppúgy kiemelik a hegeli koncepció igaz megállapításait Feuerbachhoz és Marxhoz képest, mint ahogy a feuerbach-i elgondolás pozitívumait is Hegellel vagy Marxszal szemben.

Az eredetileg tervezett cím-változatok közül sokkal találóbb lett volna az első rész élére Hegel–Feuerbach–Marx, mint Hegel–Marx–Freud hármasa, mivel Freud kevéssé szerepel benne (ő a tervezett második rész főszereplője lett volna), Feuerbach viszont kulcsjelentőséget kap. Az abszolút szellem önmozgásának hegeli elvét – olvashatjuk a tanulmány 3. pontjában –, Marxot megelőzve, Feuerbach úgy alakította át emberivé, hogy a fejlődést az emberek *öntudatosodási* folyamatoként írta le: előbb mint különféle vallásos változások sorozatát, utóbb pedig mint (a maga által is képviselt) huma-

²⁸ Uo.

nista fordulatot, melynek eredményeként az isteni szeretet helyébe az emberszeretet vallása lép. József Attila mindenekelőtt az *ész*, illetve az *erkölcs* meghatározó szerepét emeli ki a két gondolkodó tanításában: „Hegelnél az ész működik – öntudatlanul – a művelődés erkölcsében, Feuerbachnál az erkölcsiség lép elő tudatosan s teszi ésszerűvé a különböző korok vallásos képzeit.”²⁹

A 4. pont már Feuerbach és Marx történelemképét hasonlítja össze. Míg Feuerbach öntudatosodásként, addig Marx *önteremtésként* gondolja el az emberi történelmet. Jóllehet József Attila Feuerbachhoz köti az öntudatosodást, nem következetes ebben, hiszen Marx esetében is a „teljes emberi öntudat” kiteljesedéséről ír:

„Marx gondolata szerint azonban mindenki szocialista, aki tudva munkálkodik azon, hogy az ember méltó legyen önmagához, hogy az emberi lényeg kifejlésre jusson, hogy megszűnjenek azok a társadalmi különbségek, amelyek a termelés fejletlenebb fokán szükségesek voltak, ma már azonban mind az anyagi termelésnek, mind az erkölcsi jóérzésnek, mind a teljes emberi öntudat kialakulásának akadályai.”³⁰

Az önteremtés fogalmába a *nemi tevékenység* is beleértendő – ennek József Attila megkülönböztetett jelentőséget tulajdonít.³¹ Ugyanakkor kritizálja is Marxot a nemiség lebecsüléséért, és egyoldalúnak találja, hogy Marx a férfi és nő viszonyát csupán termelésnek tekinti. „Marx szemére veti Feuerbachnak – írja József Attila –, hogy a nemiséget »idealizálta.« Feuerbach éppígy felróhatná Marxnak, hogy ő pedig »materializálta« a nemiséget.”³²

A tanulmány utolsó, 7. pontjában már azt is kifogásolja, hogy Marx beéri a férfi és nő viszonyának jelentőségével:

„Marx megfélemez a gyerekekről. Azt mondja, hogy az embernek önmagához való viszonya nyilatkozik meg a férfi és a nő »legtermészetesebb« viszonyában, de nem gondol arra, hogy ugyanígy »legtermészetesebb« viszony a felnőtt és a gyermek viszonya. Nem tud – hiszen akkor még nem is tudhatott arról, hogy a felnőtt egyén olyan viszonyban van önmagával, amilyen viszonylatban a felnőttekkel volt gyermekkorában; hogy ez a viszony nem pusztán a tudatra jellemző viszonyítás, hanem lelki *valóság*, melynek tünetei a testi szervek működésének zavaraiiban jelentkeznek.”³³

Hasonlóképp érvel (és hivatkozik a pszichoanalízisre) a 6. pontban, amikor Engels Feuerbach-kritikáját céltévesztettnek ítéli. Marx az embert – írja – mint látható, érzé-

²⁹ JÓZSEF Attila, Hegel – Marx – Freud, *Literatura* 2008/1, 105.

³⁰ Uo.

³¹ I. m., 106–107.

³² I. m., 108., illetve 121.

³³ I. m., 110.

ki valóságot szemléli, életfeltételeiből és „*realis énjéből*” következtet jövőjére. Azért teheti ezt, mert úgy gondolja, hogy az egyén léte adva van saját tudata számára. „A tudat sohasem lehet egyéb, mint a tudott lét és az ember léte az ő valóságos életfolyamata.” „Nem a tudat határozza meg az életet, hanem az élet határozza meg a tudatot.” Eszerint saját tudatunkkal közvetlenül nem alakíthatjuk létünket. József Attila szerint ez a feltételezés nem állta ki az idő próbáját.³⁴

A pszichoanalízis ugyanis azzal a fölfedezéssel vált betegségek gyógymódjává, hogy

„a tudat képes a lét közvetlen alakítására, ha másként nem, hát úgy, hogy kivet magából, elfojt oly gondolatokat, melyeket éppen a valóságos, természetes lét sugalmaz s ezzel az elfojtással annyira megváltoztatja a létet, hogy az egészséges ember beteg emberré válik, az érzéken-észszerűen gondolkodó lényben létre jön pl. az a vallásos kedély, az a valóságos lelkiállapot, melynek fogalmát oly mulatóságosnak találta Engels Feuerbachnál”.

Márpedig az ilyen ember – teszi hozzá József Attila – kétségkívül valóságos lény, és „ez a tudat nem a lét képét torzítja el, hanem magát a létet mint természetet s e torzított lét képét többé-kevésbé híven megőrzi”.³⁵ Engels még úgy vélte, hogy mindek, ami egy emberre hat, a tudatán kell keresztül mennie. Azóta a lélektan sok olyan jelenséget derített fel, melyet a 19. századi gondolkodó nem ismerhetett. Például megtudtuk, hogy éhség és tudat, nemi vágy és tudat között a kapcsolat megszakadhat; hogy a tudat a jóllakottságot és a nemi kielégülést igen sokszor nem veszi tudomásul stb.³⁶

József Attila tulajdonképpen arra keresi a választ, hogy a marxi jövődőlés miért mondott csődöt, hol csúszott hiba a számításba. Talán úgy gondolta, hogy ha ezt meg tudja magyarázni, akkor fényt deríthet a náci és a többi diktatúra sikerének titkára is – legalábbis mélyebb válaszokhoz jutva el, mint amelyeneket a szociológia kínál (például a középosztályra mutatóval). De maga a tanulmány távolról sem tartalmazza mindazokat a fogyatékoságokat, amelyeket József Attila a marxi elméletben felismer, vagy felismerni vél. A továbbiakban kissé részletesebben bemutatok néhányat ezek közül, a töredékben maradt szövegváltozatok alapján. Külön érdekességük, hogy csaknem mindegyikben szerep jut Feuerbachnak is.

Elsőként Marx *természetfelfogását* bírálja. Marx egyoldalúan fogalmaz – írja József Attila –, amikor az emberi lényezetet a társadalmi viszonyok összességéként határozza meg, mivel abba beletartozik a természeti viszonyok összessége is.

³⁴ I. m., 109.

³⁵ Uo.

³⁶ I. m., 109–110.

„Marx itt Feuerbach hibájába esett. Hegel a természetben működő ész tudatosodásának látta az emberi művelődést; Feuerbach elszakította az emberi erkölcsöt a természetben működő észről; Marx ezt a szakadékot akarta áthidalni s újabb szakadékot hasított természet és társadalom között. [...] A marxi szakadék abban áll, hogy ő a természetet a társadalomban élő emberek környezetének tekinti csupán, mint előfeltételt veszi számításba. A természet azonban nemcsak »számunkra« van adva, hanem velünk, lényegünk szerint is, – testsúlyunkkal pl. adva van a tömegvonzás, – ösztöneinkkel, biológiailag határozott mivoltunkkal pedig egymáshoz s az egyéb természethez való, a társadalom közvetítése nélkül, sőt annak ellenére fönnálló kapcsolataink.”³⁷

József Attila érvelése itt igen szellemes és találó.

Részben az előző gondolatmenetből növeszti ki József Attila a *véletlen* marxi lebecsülésének kritikáját:

„Ösztönös mivoltunk társadalmi életünkben állandó meglepetésekkel szolgál, azzal a természetes, termékeny véletlennel, amely Hegel bölcséletében megteleli a maga helyét, éppen mint »szükséges véletlen«. A marxi társadalomfölfogásban azonban nincsen a véletlennek szerepe, ha csak nem úgy, hogy ez a véletlen a külső természet részéről éri a társadalmat pl. kozmikus katasztrófa formájában. Marx hallgatólagosan föltételezi, hogy az emberi társadalmi fejlődésben éppen az emberi természet oldaláról nem lép föl váratlan, véletlen meglepetés. Én inkább Hegellel tartok és szükségesnek tartom a véletlen fölbukkanását. Napjainkban ilyen véletlenek fölbukkanásának vagyunk tanúi.”³⁸

Lehet, hogy József Attila a hitleri hatalomátvételt is beleértette „napjainak véletlenei” közé.

Hasonlóképp veti Marx szemére a *gazdasági oldal abszolutizálását*:

„S ahogy Feuerbachnál az erkölcsiség mögé búvik a természetes szerelem, úgy lapul meg Marxnál a gazdasági valóság mögött. [...] Marx egyáltalában nem magyarázza meg azt az erkölcsiséget, melyet Feuerbachnál visszavet, nem tesz mást, mint hogy a vallásos erkölcsiség helyébe a gazdasági erkölcsiséget lépteti. Egyszerű ténynek veszi azt a különös dolgot, hogy a családban az asszony és a gyermekek a férfi rabszolgái. A társadalom [...] tagjai (az emberek) pedig aszerint alkotnak osztályokat, hogy a termelési eszközökhöz képest milyen tulajdonjogi helyzetet foglalnak el. Így azonban a társadalomnak ugyan a gazdaság az objektív alapja, magának a gazdaságnak alapját viszont a tulajdonjog, tehát egy erkölcsiség teszi. A társadalmat tehát a pusztá természet helyébe a tulajdon és a

³⁷ I. m., 115.

³⁸ Uo.

jog hozza létre és nem az élelmiszerek előállítására. A családot a nemi ösztönök tartják ugyan össze, de nem változtatják közvetlenül társadalommá. A társadalom sejtjévé akkor válik a család, amikor a nemiségen kívül fellép az erkölcsiség is és vele a jog – mely mi másból származhatna a családon belül, ha nem éppen a nemiségből, azaz nemiségről való lemondásból?”³⁹

Itt József Attila érvelése igen vitatható, kezdve ott, hogy a tulajdonjogot erkölcsiségnek nevezi. Figyelmen kívül hagyja, hogy a gazdasági szféra szakszerű vizsgálata nem tűri meg a saját szempontjából külső, illetéktelen tényezők, így az erkölcs figyelembe vételét. Részben ez az ára annak, ha *A tőkét* átpozícionálják tudományból filozófiává. Jóval meggyőzőbb vagy legalábbis érdekesebb, amikor Engels Feuerbach-kritikáját Max Weber *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme* című művére hivatkozva bírálja.

Először a kétféle szeretetfelfogáshoz fűz kommentárt:

„Szeretet is uralkodik a börzén, amennyiben ez nemcsak érzélgős frázis, mert mindenkinek boldogságösztöne kielégül a másokban» – gúnyolódik Engels Feuerbachon. »A valóságban minden osztálynak, sőt minden mesterségnek megvan a maga morálja és a szeretet, amelynek mindent egyesítenie kellene, háborúkban, veszekedésekben, pörösködésekben, házi zsörtölődésekben, válóperekben és egymás minél nagyobb kizsákmányolásában nyilvánul meg.« – Engels veti e szavakat Feuerbach ellen s így elhárítja a kérdést, ahelyett hogy felelné rá, hogy a szeretet, amelynek – mint ő maga mondja – mindent egyesítenie kellene, miért tör ellenséges táborokban önmaga ellen.”⁴⁰

Nyilvánvaló, hogy a „nem tudok mást, mint szeretni” költője nem nyugodhatott bele a kérdés lekezelésébe. Ellenérvként Max Weber nagy hatású könyvére hivatkozik:

„Max Weber kutatásai azonban inkább Feuerbachot igazolják, mint Engelst. Weber, mint ismeretes, a kapitalizmus kifejlődését a protestantizmus puritán erkölcsi eszményeivel magyarázza, történelmi adatai alapján. A gúny, melyet Engels Feuerbach ellen irányoz, visszafordul – a puritánok erkölcsi eszményei szerint az értéktözsde ha nem is »legszentebb temploma« az erkölcsösségnek, de mindenesetre tiszteletreméltó helye. »A feuerbachi elvont embertől a valóságos eleven emberhez csak akkor juthatunk el, ha azt tetteiben, a történelemben szemléljük« – mondja Engels. Max Weber »tetteiben, a történelemben« szemlélte »a valóságos, eleven embert«. (Azért teszem ezt a kifejezést idézőjelbe, mert valóságos, eleven embert csak akkor szemlélünk, ha személy szerint találkozunk vele – »osztályokkal« épp oly kevésbé találkoznánk és beszélgethetnénk, ha »valóság-

³⁹ I. m., 121–122.

⁴⁰ I. m., 124.

gosan, elevenen« végigsétálhatnánk a történelmen, ahogy »vallásos kedélyekkel« nem koccinthatunk.)⁴¹

József Attila éles szemmel ismeri fel Engels Feuerbach-kritikájának még egy sebezhető pontját: azt, hogy a vallással szembeni ellenszenvé vakká teszi őt az *egyházi (intézményes) jóváhagyás* társadalmi jelentősége iránt. A költő teljes joggal hivatkozik a marxista munkásmozgalom vezetőinek hasonlóképp intézményesült jóváhagyó („egyházi”) szerepére:

„»Feuerbachnál abban áll az idealizmus, hogy ő a kölcsönös vonzalmon alapuló emberi viszonyokat, a szerelmet, barátságot, részvétet, önfeláldozást nem tartja egyszerűen annak, amik azok önmagukban is, a Feuerbach számára is múlthoz tartozó különleges vallásokra vonatkozó visszaemlékezés nélkül is, hanem azt állítja, hogy ezek csak akkor hatnak igazán, ha a vallás magasabb kenettel látja el őket. Számára nem az a fontos, hogy ezek a tiszta emberi viszonyok fennállanak, hanem az, hogy mint új igaz vallást lehet felfogni őket.« Így Engels. Azonban az »osztályérdek« is csak akkor hat igazán, ha a »tudományos szocializmus« »magasabb kenettel« látja el s a marxista Internacionálénak ugyanaz a szerepe a munkásmozgalomban, mint az Egyháznak a hívek mozgalmában – dönt arra nézve, hogy valamely gondolat összefér-e a szocializmussal vagy sem. Engels sem hinné, hogy a munkásmozgalmak résztvevői keresztül-kasul annyira tudósok, hogy ne inkább hitük és erkölcsi eszméik tegyék őket szocialistákká, mint tudományos fölke-szültségük.»⁴²

Nem kétséges, hogy József Attila „hibajegyzéke” legalább részben választ adhatott számára a marxi elmélet kisiklására. De a feltárt fogyatékok együtt sem magyarázták meg azt, hogy a szocializmus helyett a nemzetiszocializmus lett a befutó. Tanulmánya 7. pontjában végül oda kanyarodik vissza, amit már az *Egyéniség és valóságban* is fölvetett: a szubjektív, tudati tényező társadalmasodása valamiképp lemaradt az objektív, technikai tényezőéhez képest.⁴³ A lét közvetlen befolyásolhatósága legfeljebb lélektani támpontokat adhatott a tömegmanipuláció korabeli sikereinek magyarázatához, de József Attila maga sem gondolta azt, hogy a marxi elmélet heurisztikai erejét ez törte volna meg. Arról nem is beszélve, hogyha más nem, hát a bolsevik hatalomátvétel Oroszországban hasonlóképp bizonyíthatta: a marxi elméletre hivatkozás is alapja lehet eredményes tömegmanipulációnak. József Attila és elvbarátai akkori paradox helyzetét mi sem mutatja jobban, mint hogy arra kényszerültek: saját kisebbségi álláspontjukat – partikuláris öntudatukat – nyilvánítsák általános emberi öntudatnak.

⁴¹ Uo.

⁴² I. m., 124–125.

⁴³ I. m., 110–111.